

Makale Künyesi (Araştırma): Uyanık, B. (2024). Tatar söz varlığındaki kalıcı benzetmelerde hayvanlar. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 1041-1062.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1545767>

TATAR SÖZ VARLIĞINDAKİ KALICI BENZETMELERDE HAYVANLAR

Beyza UYANIK¹

ÖZET

Anlam biliminin çalışma alanlarından biri olan benzetme genellikle bir varlığı veya nesneyi ifade ederken başka bir varlığın veya nesnenin özelliğinden yararlanmak olarak tanımlanmaktadır. Edebiyatçılar ve dil bilimciler Türkçede *teşbih*, *benzeti* gibi adlarla da anılan benzetme üzerine çeşitli sınıflandırmalar yapmıştır. Bu sınıflandırmalar arasında en dikkat çekici benzetmelerden biri *kalıcı benzetmedir* (İng. *fixed similes*). Kalıcı benzetmeler dil kullanımında kişiden kişiye farklılık göstermeyen, bir bütün olarak herkes için aynı anlamı ifade eden, dil konuşurlarının tamamına ait olan ve ana dilini öğrenme süreçleriyle edinilen benzetmelerdir. Söz konusu benzetmeler bir dilde neyin neyle ilişkilendirildiğini, toplumun o varlığı veya nesneyi nasıl algıladığını göstermesi bakımından büyük önem arz eder. Türkiye Türkolojisi kapsamında yürüttüğümüz araştırmalar sonucunda benzetmelerin büyük oranda edebiyat bilimciler tarafından ele alındığı tespit edilmiştir. Çağdaş Türk yazı dilleri içinde kalıcı benzetmeler üzerine çok az çalışma yapıldığı, bu makaleye konu edilen Kazan Tatarcası üzerine ise herhangi bir çalışma olmadığı fark edilmiştir. Bu eksiklikten yola çıkılarak bu yazıda Tatarların bilgi dağarı içinde hazır bulunan benzetmeleri saptamak amaçlanmıştır. Kalıcı benzetmeleri bir milletin hafızasını oluşturan sözlüklerde bulmak mümkündür.

Çağdaş Türk yazı dilleri içinde köklü bir yazı dili geleneğine sahip olan ve sözlük olanakları bakımından da en gelişkinlerinden biri durumundaki Kazan Tatarcasında kalıcı benzetmelerin bir hayli fazla olduğu açıkça görülmektedir. Tatar söz varlığındaki kalıcı benzetmelerin büyük bir kısmı tabiat unsurlarına dayanmaktadır. Söz konusu tabiat unsurlarının başında insan hayatında özel bir yeri olan hayvanlar gelmektedir. Biz de bu çalışmayı hayvanları konu alan benzetmelerle sınırlandırmak istedik. Fuat Ganiyev tarafından hazırlanan *Tatar Têlênêñ Añlatmalı Sözlêğê* (2015-2021) esasında benzetme edatı odaklı taramalar yapılmıştır. Bu taramalar sonucunda; sözlükte madde başı olan at, kedi, köpek, kuş, inek, balık, tavuk, horoz, kirpi, tavşan, öküz ve karınca gibi hayvanları konu alan benzetmeli anlatımlar tespit edilmiştir. Burada tespit edilen maddelerden seçilen her bir benzetme için örnek cümle verilerek kalıcı benzetmelerin Tatar söz dizimindeki kullanımlarını göstermek amaçlanmıştır. Bu sayede hayvanların Tatar kültüründe hangi özellikleriyle var olduğunu, halkın onları nasıl algıladığını, nelerle ilişkilendirdiğini tespit etmek imkânı olacaktır.

Anahtar kelimeler: Kalıcı benzetme, benzetme edatları, hayvanlar, söz varlığı, Kazan Tatarcası.

¹ Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Dili Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi. beyza.uyanik16@hotmail.com
<https://orcid.org/0009-0000-0534-920>

GİRİŞ

Dilde ifade gücünü zenginleştirmek, iletişimi daha anlaşılır kılmak amacıyla yararlanılan benzetmeler edebiyat teorisyenleri ve dil bilimciler tarafından ele alınmış, çeşitli başlıklar altında değerlendirilmiştir (bk. Ufuk, 2015, s. 321-327). Bu başlıklar altında değerlendirilen benzetme türlerinden biri de kalıcı benzetmelerdir (İng. fixed similes). Dilde benzetmeli anlatımların kurulması için benzetme işlevli edatlardan yararlanır. Söz diziminin konusu olan edat gruplarının sözlükte yer bularak kalıcı hâle gelmesi için o dili konuşan toplum tarafından kabul görmesi, herkes için standart bir anlam ifade etmesi gerekir. Bir dilin söz varlığına katkı sağlayan kalıcı benzetmelerin çoğunluğunu atasözü ve deyimler oluşturmaktadır. Bu nedenle kalıcı benzetmelerin tespitinde edebî metinlerden ziyade sözlüklerden yararlanır.

Geniş bir coğrafi yayılım alanına ve köklü yazı dili geçmişine sahip olan Türk dili; atasözü, deyimler ve kalıp sözler bakımından oldukça zengindir. Biz makalemizi Kıpçak alanına ait bir Türk yazı dili olan Kazan Tatarcasındaki hayvanlar konulu kalıcı benzetmeler ile sınırlandırmak istiyoruz. Yazı dili geleneği çok eskilere dayanan Kazan Tatarcası, çağdaş Türk yazı dilleri içinde aynı zamanda en gelişmiş sözlük olanaklarına sahip yazı dillerinden biridir. 17. yüzyılın sonlarından itibaren artan leksikoloji çalışmaları, hem Tatar hem de Rus sözlükçülerin sunduğu katkılar Tatar sözlükçülüğünün gelişmesinde önemli rol oynamıştır (Öner, 2019, s. 157). A. İbrahim, G. Nugaybek, M. Kurbangaliyef ve V. Hangildin gibi gramer ve sözlük yazarlarının öncü çalışmaları Tatar leksikolojisinin temellerini atmıştır.

Atasözleri ve deyimler toplumun kültürünü yansıması bakımından değerlidir. İngiliz leksikograf Patrick Hanks, kalıcı benzetmelerin çoğunun kültürel stereotiplere dayanmasından dolayı deyim statüsüne sahip olma eğiliminde olduğunu dile getirir (Hanks, 2005, p. 6). Kalıcı benzetmeler bir toplumun hafızasında neyin neyle ilişkilendirildiğini bize gösterir. İnsan hayatında önemli bir yere sahip olan hayvanlar çeşitli özellikleriyle Tatarların dikkat dairesine girmiş ve dilde yer bulmuştur. Bundan ötürü çalışmamızda Tatarların doğadaki hayvanların özelliklerinden nasıl yararlandıklarını ortaya çıkarmak istedik. Böylece hayvanların Tatar kültüründe nasıl temsil edildiğini, halkın onları nasıl algıladığını tespit etmek imkânı olacaktır.

Makalenin hedefi Ganiyev'in *Tatar Tëlñeñ Añlatmalı Süzlögë* (2015-2021) adlı kapsamlı sözlüğünden yararlanarak Tatarcanın hayvanlar konusundaki kalıcı benzetmelere dayanan söz varlığını tespit etmektir. İlk olarak Tatar gramerinde benzetme işleviyle kullanılan son çekim edatlarının kökenlerine yer verilmiştir. Ardından benzetme edatları söz konusu sözlükten taranmıştır. Bu taramalar hayvanlara dair alt madde oluşturmuş deyimlerle sınırlandırılmıştır. Bunlardan [partisip + son çekim edatı] biçimindeki yapılar bu çalışmanın dışında tutulmuş, yalnızca [isim (hayvan adı) + son çekim edatı] biçimindeki yapılar seçilmiştir. Önce kalıcı benzetmeleri oluşturan edat gruplarının transkripsiyonları ve harfi tercümeleri yapılmış, daha sonra bu benzetmelerin kazandıkları yeni anlamlar Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Ayrıca her bir madde ve anlam için dijital ortamda bulunan Tatarca metinlerden tanık cümleler sunulmuştur. Ancak cümle içerisinde tanıklanamayan kalıcı benzetmeler makalenin sınırlılığı nedeniyle bu yazının dışında tutulmuştur.

Kalıcı Benzetme

Anlam bilimi içerisinde değerlendirilen benzetme *Türkçe Sözlük*'te edebiyat terimi olarak “Bir şeyin niteliğini anlatmak için o niteliği eksiksiz taşıyan bir şeyi örnek gösterme işi; benzeti, teşbih” şeklinde tanımlanmaktadır (Türkçe Sözlük, 2023, s. 482). *Dilbilim Sözlüğü*'nde benzetmenin bir nesnenin veya eylemin özelliğini bir başkasından yararlanarak ya da onu anımsatma yoluyla yapıldığı yazılmış ve *keçi gibi inatçı, kar gibi beyaz* örnekleri verilmiştir (İmer vd., 2011, s. 49). Günay Karaağaç benzetmeyi bir varlığı başka bir varlıkla ifade etmenin ve aynı zamanda metaforun kaynağı olarak görür (Karaağaç, 2022, s. 190). Cem Dilçin benzetme için “teşbih” terimini kullanır. Yazar, teşbihin *benzetilen* (Osm. *müşebbeh*), *benzetmelik* (Osm. *müşebbehün-bih*), *benzetme yönü* (Osm. *vech-i şebeh*) ve *benzetme edatı* (Osm. *edat-ı teşbih*) olmak üzere dört unsurdan meydana geldiğini dile getirir (Dilçin, 1983, s. 406). Doğan Aksan, Türkçede bir nesne veya varlığın niteliğini daha etkili anlatmak için daha belirgin bir niteliği olan başka bir nesne veya varlıktan yararlandığını ve bunun birçok yolu olduğunu, bu yollardan birinin de benzetme edatlarıyla oluşturulan edat grupları olduğunu yazar. Türkçede edat grubuyla yapılan benzetmelerin Köktürkçeden beri görüldüğünü belirtir (Aksan, 1999, s. 111).

Şahru Pilten Ufuk “Çağdaş Türk Edebiyatında Yeni Bir Benzetme Kategorisi: Ritmik Benzetmeler” başlıklı yazısında benzetmelerin dil bilimciler tarafından hangi ölçütler dikkate alınarak sınıflandırıldığı üzerinde durur. Bu ölçütlerden biri benzetmenin özgün olup olmamasıdır. Ufuk'un Bredin'den (1998) aktardığına göre *basamaklıp benzetmeler*, *kalıplaşmış benzetmeler*, *olağan benzetmeler*, *orijinal benzetmeler* ve *yaratıcı benzetmeler* bu sınıflandırma içerisinde yer almaktadır (Ufuk, 2016, s. 174). Makalemize konu edindiğimiz *kalıcı benzetmeler* (İng. *fixed similes*) özgünlük bakımından değerlendirilen benzetmeler arasındadır. Bu konu hakkında az sayıda çalışma yapıldığı görülmektedir. İ. Gülsel Sev TS'de benzetme edatı “gibi” ile oluşturulmuş edat gruplarını anlamsal ve yapısal bakımdan değerlendirmiştir (2012, s. 499-512). Ali Fuat Altuntaş (2017) “Türkiye Türkçesinde Gibi Edatıyla Kurulan Kalıp Sözcük Deyimler” başlıklı yüksek lisans tezinde TS'de “gibi” edatıyla kurulan benzetmeli anlatımları tespit etmiş ve Türk edebiyatından örnekler vermiştir. Nigâr Kalkan Başkurtça sözlüklerde yer alan benzetmeleri anlam ilişkileri ve yapı bakımından incelemiş, Türkiye Türkçesinde yer alan benzetmelerle karşılaştırmıştır (2022, s. 237-272).

Karaağaç *Türkçenin Söz Dizimi* adlı eserinde söz dizimine ait bir yapının sözlükte yer bulması, kalıcı hâle gelmesi için bireysellikten çıkıp genelleşmesi ve bir bütün olarak anlam ifade etmesi gerektiğini yazar. Karaağaç, atasözlerinin, deyimler ve birleşik sözlerin söz diziminden kaynaklanan kalıplaşmış yapılar olduğunu belirtir (Karaağaç, 2017, s. 26-36). Aksan ise benzetmelerin kalıplaşarak dile yerleştiğini, bazen de deyimleştiğini dile getirir (Aksan, 1999, s. 111). Hanks de benzetmelerin tıpkı metaforlar gibi deyimleri oluşturduğundan söz eder (Hanks, 2005, p. 6). Örneğin Kazan Tatarcasında *ët bëlen meçë këbëk (şikëllë, töslë)* “köpek ile kedi gibi” deyimini “(birisıyla) düşmanmışçasına sürekli kavga ederek yaşamak” anlamında kullanılan sözdür. Tatarlar kedi ile köpeğin izini sürmüş, birbirlerine davranışlarını gözlemlemiş ve sürekli tartışan insanları bu iki hayvanın ilişkisine benzetmiştir. Bu benzetme toplumun diğer üyeleri

tarafından da kabul görerek genelleşmiştir. Dil konuşurları genelleşme süreci sonucunda bu yapıların neden bir araya getirildiğini unutmaz. Artık söz diziminin değil, sözlüğün bir parçası olan *ët bëlen meçë këbëk (şikëllë, töslë)* “köpek ile kedi gibi” Tatarca konuşurlarının bilgi dağarı içerisinde hazır durmaktadır.

Tatarca Kalıcı Benzetmeleri Oluşturan Benzetme Edatları

Edatların dilin esasında bulunmayan, sonradan gelişen sözcükler olduğu, asıl morfeplerden evrildiği bilinmektedir. Bu olgu dil biliminde *dil bilgiselleşme* (İng. *grammaticalization*) terimiyle ifade edilmektedir. *Grammaticalization* terimi ilk kez Antoine Meillet tarafından 1912 yılında yayımlanan “L'e ´volution des formes grammaticales” adlı makalede kullanılmıştır. Meillet dil bilgiselleşmeyi bağımsız olan bir sözcüğe dil bilgisel özellik atfedilmesi şeklinde tanımlamıştır (Smith, 2011, p. 367).

Faruk Gökçe, *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri* adlı eserinde dil bilimcilerin gramerleşme konusundaki görüşlerine yer vermiştir. Gökçe'nin Hopper (1996), Lehmann (2002), Traugott (2003) ve Brinton & Traugott'tan (2005) aktardığına göre gramerleşme aşaması *anlamsızlaşma* (desemanticization), *kategorisizleşme* (decategorialization) ve *erozyon* (veya ses indirgemesi) olmak üzere üç etkileşim mekanizması sonucunda ortaya çıkmıştır (Gökçe, 2013, s. 30).

Karaağaç gramerleşmenin sözlük ve söz dizimi ilişkisinde ortaya çıktığını ve asıl morfeplerin anlam genişlemesi neticesinde bağılı morfepler hâline geldiğini yazar (Karaağaç, 2022, s. 288-289). Mustafa Öner edatları ve yardımcı fiilleri gramerleşmenin en tipik iki örneği sayar. Anlam boşalması sonucunda zarfların birer bağılı morfepler hâline gelerek edatlaşmasından söz eder (Öner, 2004a, s. 283-284). Biz de gramerdeki bu evrime Eski Türkçe *kibi* benzetme edatı üzerinden örnek vermek istiyoruz. *ET anuñ kip-i* “onun kalıbınca” zarf anlamını tamamen yitirir. İsim tamlaması kuruluşundaki bu yapıda iyelik eki kalıplaşır. Böylece isim tamlaması edat grubuna döner ve *kibi* işlev ögesi olur.

Türkçe söz diziminde bağılı morfepler olarak yer alan edatlar üzerine bugüne değin pek çok sınıflandırma yapılmıştır. Edatlar çeşitli araştırmacılar tarafından bildirdikleri anlamlar doğrultusunda gruplandırılmıştır. Makalemizde ele aldığımız edatlar “son çekim edatları” içerisinde yer almaktadır. Yapılan tasniflere göre son çekim edatlarının işlevlerinden biri benzerlik bildirmektir (Karaağaç, 2009, s. 161). Söz konusu benzetme edatları biçim ve renk gibi dış görüntü özelliği içeren sözlerin anlamca ve biçimce kalıplaşması neticesinde edatlaşmıştır (Öner, 2004a, s. 284).

Necmettin Hacıeminoğlu *Türk Dilinde Edatlar* adlı çalışmasında Türkçenin yazılı metinlerinden beri görülen edatların yapısını fiilden türeyenler, isimden türeyenler, yapısı ve menşei bilinmeyenler, taklidî söz mahiyetinde olanlar ve yabancı asıllı olanlar olmak üzere beş gruba ayırır (Hacıeminoğlu, 1971, s. 6-7). Çalışmamızda ele aldığımız Tatarca benzetme edatlarını incelediğimizde kökenlerinin bir isme dayandığını; bir kısmının Eski Türkçeden evrildiğini, bir kısmının ise Arapça alıntılardan türediğini tespit ediyoruz.

kēbi ve kēbēk

Eski Türkçeden beri görülen benzetme edatı *kipi* (Ercilasun vd., 2020, s. 721), *kip* “kalıp, şekil” anlamı sözcüğe 3. teklik kişi iyelik ekinin kalıplaşmasıyla oluşmuştur (Hacıeminoğlu, 1971, s. 55 ; Alkaya, 2022, s. 444). Eski Türkçede bile /p/ sesinin sedalılaştığı *kibi* (Clouston, 1972, s. 686) biçimi görülmektedir. Kıpçakça *kebi/kibi* (Toparlı vd., 2007, s. 135) biçimine dayanan bu edat Tatarcada tarihî-düzenli ses değişimi /i/ > /ē/ ile *kēbi* biçimini almıştır. Ancak Tatarcada yaygın olarak görülen biçim *ük* kuvvetlendirme edatının katılımıyla oluşan *kēbēk* (< *kēbi+ük*) şeklidir (Öner, 2013, s. 139).

aķķoş kēbēk “kuğu gibi” ; “bembeyaz renkli, çok güzel”

Cariyelernēñ qaysısı ap-aķ tenlē, aķķoş kēbēk çista. “Cariyelerin bazıları bembeyaz tenli, kuğu gibi pak.” – V. İmamov.

at kēbēk “at gibi” ; “çok güçlü, büyük gövdeli kişilere söylenen söz”

Hezēr de elē at kēbēk taza, köçlē, diysēzmē? “Hâlen daha at gibi güçlü, kuvvetli diyor musunuz?” – A. Şamov.

at kēbēk eşle- “at gibi çalışmak” ; “ağır işlerde hiç dinlenmeden çalışmak”

Yıl buyına yal kürmiyçe at kēbēk eşliysēñ, e bar aķçañ kvartplata bēlen hatınnıñ krēdit tülevēne kitēp bara. “Yıl boyunca dinlenmeden at gibi çalışıyorsun. Oysa tüm paran kiraya ve eşinin kredi ödemesine gidiyor.” – İ. Heyrullin.

balğa sarılğan (kanıķķan) çēbēn kēbēk “bala üşüşen sinek gibi” ; “herhangi bir şeye atılmak, sarılmak hakkında söylenen söz”

Hatın-kız çulaķ abıyğa balğa sarılğan çēbēn kēbēk sarıla. “Kadınlar çolak ağabeye bala üşüşen sinek gibi sarılıyorlar.” – Kazan Utları.

balıķ kēbēk yöz- “balık gibi yüzmek” ; “herhangi bir alanı çok iyi bilmek, bilgisi, tecrübesi çok olmak”

Kompyutērda qazınırğa digende rehetlenēp kitem, ul eşte balıķ kēbēk yözem. “Bilgisayarda araştırma yapmak deyince keyiflenirim, o işte balık gibi yüzerim.” – Tatarstan Yeşlerē.

beyden içķınğan ēt kēbēk “ipini koparan köpek gibi” ; “öfkeli, şaşkın kişiler için söylenen bir söz”

Timərçə malayı da, beyden içkıngan ət kəbək, üz ata-anasına çaba. “Demircinin oğlu da ipini koparan köpek gibi, kendi ana babasının üstüne atını sürüyor.” – H. Gatina.

bət kəbək yabış- “bit gibi yapışmak” ; “ayrılmamak, peşini hiç bırakmamak”

Nindiy gəne rol birseler de, ul aña bət kəbək yabışa. “Hangi rolü verseler de o ona bit gibi yapışır.” – Vatanım Tatarstan.

çitlėktegė bürė kėbėk (sıman, tösłė, şikėllė) “kafesteki kurt gibi” ; “kızıp, delirip, sağa sola koşuşup”

Lekin anıñ küzlerėne yoķı kėrmedė, ul, çitlėktegė bürė kėbėk, kamėraniñ türėnnen işėgėne, işėgėnnen türėne üzėn tuķtata almiy haman kızuu-kızuu yörüvėnde buldı. “Ancak onun gözlerine uyku girmedi. O, kafesteki kurt gibi hücrenin köşesinden kapısına, kapısından köşesine kendine engel olamayıp, sürekli, hızlı hızlı yürümeye devam etti.” – G. İbrahimov.

çitlėktegė қоş kėbėk (sıman, tösłė, şikėllė) “kafesteki kuş gibi” ; “1. kaygılanıp, üzülüp; 2. sıkılıp”

Opėratsiya yahşı ütivge karamastan, malay haman çitlėktegė қоş şikėllė moñayıp yata. “Ameliyat güzel geçmesine rağmen oğlan hâlâ kafesteki kuş gibi kaygıyla yatıyor.” – G. Epselmov.

Küñel aşkına, ruħıbiz, çitlėktegė қоş kėbi, yalgızlıķķa, azatlıķķa omtıla. “Çok arzuluyor, ruhumuz kafesteki kuş gibi yalnızlığa, özgürlüğe doğru meylediyor.” – G. İbrahimov.

çitlėktegė tiyėn kėbėk (sıman, tösłė, şikėllė) “kafesteki sincap gibi” ; “hızlıca hareket edip; telaşlanıp”

Derės vaķıtında nindiy borģalanuv-sırģalanuv diy ul? Çitlėktegė tiyėn kėbėk utırasız. “Ders vaktinde ne kıpırdanıp durmak ki bu? Kafesteki sincap gibi oturuyorsunuz.” – V. Nuriyev.

ət kėbėk arı- “köpek gibi yorulmak” ; “çok yorulmak, eziyet çekmek”

Ət kėbėk arıp bülmesėne kaytıp yıģılsa da, küzėne yoķı kėrmiy. “Köpek gibi yorulup, odasına dönüp yatsa da gözüne uyku girmiyor.” – Söyėmbike.

ət kürgen meçė kėbėk “köpek görmüş kedi gibi” ; “gözlerini belertip bakan birisi hakkında söylenen söz”

Nige ət kürgen meçə töslə bebeklerəññə aqayttıñ? “Niye köpek görmüş kedi gibi gözlerini belerttin?” – K. Tinçurin.

havadağı қоş кёбёк (şikёllё) “havadaki kuş gibi” ; “özgür, bağımsız”

Enisě, bёz havadağı қоşlar кёбёк irёklё, didё. “Annesi ‘Biz havadaki kuşlar gibi özgürüz.’ dedi.” – A. Hesenov.

кёрпё ёнесё кёбёк (сıман) “kirpi iğnesi gibi” ; “sert, yukarı doğru dikleşen saç hakkında söylenen söz”

Кıска, sarı çeçлерё кёрпё ёнесё кёбёк тıрpayıp toralar. “Kısa sarı saçları kirpi iğnesi gibi yukarı dikleşiyor.” – R. Keramiy.

кюгерçён кёбёк (кюгерçёндеy) гёрле- “güvercin gibi ötmek” ; “usulca, güzel şekilde konuşmak”

Toralar bolar ikёsё şulay sёyleşёp, yılmayışalar, кюгерçён кёбёк гёрлеşелер. “Bunlar ikisi böyle konuşup duruyorlar, gülüşüyorlar, güvercin gibi ötüyorlar.” – F. Galiyёv.

кюгерçённер кёбёк “güvercinler gibi” ; “dostça yaşamak, muhabbetle yaşamak, iyi geçinmek”

Almaday pёşken çağıñda tol kalıp utıruv ciñёл түгёл ul, кюгерçённер кёбёк yeşiyse urıñga... “Elma gibi olgunlaştığım yaşta dul kalıp oturmak kolay değil, güvercinler gibi yaşamak yerine...” – D. Bülekov.

кюкеy салған етеç кёбёк “yumurtlamış horoz gibi” ; “boş yere, hiçbir şey yapmadan böbürlenen, övünen”

– *Кюкеy салған етеç кёбёк yöriyseñ, ni buldı soñ siña? – didё Soltaniye.* “– Yumurtlamış horoz gibi yürüyorsun, ne oldu ki sana, dedi Soltaniye.” – M. Galiyёv.

қарçıға кёбёк “atmaca gibi” ; “çevik, atılğan, cesur, cevval”

Vedüt dusqay! Yeş қарçıға кёбёк idёñ bit sin suğış қırında. “Vedüt, sevgili dostum! Genç atmaca gibiydin ya sen savaş meydanında.” – Ş. Mannur.

қарға қанатı кёбёк “karga kanadı gibi” ; “kapkara, mor renkli ve biraz parlak siyah”

İldarnıñ başında kęçkēne kozıreklı kepkı bulır, çitēnnen ƙarƙa ƙanatı kēbēk cētē ƙara çeçē çıƙıp tora. “İldar”ın başında küçük kasket var, kenarından karga kanadı gibi parlak siyah saçı çıkıyor.” – G. Gobey.

ƙaymaƙƙa ƙaraƙan meçē kēbēk “kaymağa bakan kedi gibi” ; “çok ilgili ve istekli bir hâlde; çok ilgilenerek”

Üzēñ bit, ƙaymaƙƙa ƙaraƙan meçē kēbēk, minnen küzlerēññē ala almıysıñ. “Sen de kaymağa bakan kedi gibi benden gözlerini alamıyorsun.” – F. Yarullin.

ƙayrı ƙortı kēbēk yöreknē kimēr- “ağaç kurdu gibi yüreği kemirmek” ; “herhangi bir hoş olmayan olay, iş veya durumu akıldan çıkarmamak, canını sıkmak”

Kōn sayın tuza, cimērēle barƙan hucalıƙı öçēn borçılıv, ƙayrı ƙortı kēbēk, yöregēñ kimēre başladı. “Her gün harap olan, yıkılmaya başlayan çiftliği için üzölmek, ağaç kurdu gibi yüreğini kemirmeye başladı.” – Ğ. Aƙunov.

ƙuyan ƙanı kēbēk “tavşankanı gibi” ; “demli çay için söylenen söz”

Su kērēñēp çıƙƙaç, bik yaratıp, ƙuyan ƙanı töslē ƙaynar çey ēçtēler. “Suya girip çıkınca, çok sevinip tavşankanı gibi sıcak çay içtiler.” – Ƙazan Utları.

mōğēsöz sıyr kēbēk “boynuzsuz inek gibi” ; “1. yoldaki kişileri, şeyleri dikkate almadan aceleyle oradan oraya giden kimseler için söylenen bir söz; 2. genellikle arsız, edepsiz kişiler için söylenen söz”

Min, mōğēsöz sıyr kēbēk, aldın-artın uylamıyıça, üz sovētıbızƙa barırƙa da küp soramas idēm, azaktan ni bulasın bēlgen yuƙ iç. “Ben, boynuzsuz inek gibi önüne arkasına bakmadan kendi heyetimize gitmekte tereddüt etmezdim. Ancak sonunda ne olacağını bilen yok elbette.” – K. Timbikova.

Mōğēsöz sıyrılar sıman, mēditsina institutına barıp kērmekçē buldılar. “Boynuzsuz inekler gibi (arsızca) tıp faköltesine girmek istediler.” – R. Mullanurova.

mōğēsöz teke kēbēk “boynuzsuz teke gibi” ; “genellikle arsız, edepsiz kişiler için söylenen söz”

Oyatsız yēğēt mōğēsöz teke kēbēk. “Utanmaz yiğit boynuzsuz teke gibi.” – Eytēm.

par kügerçēn kēbēk “çifte güvercin gibi” ; “kumrular gibi birbirini sevip, sevişip”

Par kügerçen kēbēk, bēr-bērēğēznē söyēp / Görlep ütsēn gomēr yulıgız. “Çifte kumrular gibi birbirinizi sevip, / Ötüp geçsin ömür yolunuz.” – E. Sitdiykova.

sarança kēbēk “çekirge gibi” ; “hemen çoğalıp hiçbir şeye saygı duymadan”

Alar ürçēgennen-ürçiy bara, sarança kēbēk bötēn ēstradanı basıp ala. “Onlar çoğaldıkça çoğalıyor, çekirge gibi bütün sahneyi kaplıyor.” – R. Miñnullin.

sölēk kēbēk (sıman) “sülük gibi” ; “1. zarif, güzel; 2. boylu poslu, vücut yapısı düzgün olan at vb. hayvanlar hakkında söylenen bir söz; 3. parazit gibi, yabani hayvanlar gibi; arsız”

Herbiy uquv yortın temamlavına, Kazannıñ sölēk kēbēk kıızı bēlen tuy yasadı. “Harp okulunu bitirince Kazan’ın güzeller güzeli kızıyla düğün yaptı.”– F. Yaşın.

Segiyt, sēznēñ de bit kola biyegēz kolınlağan idē. Şundıy matur, sölēk kēbēk tērē aygır kolın idē, soqlanğıç idē. “Segiyt, sizin de kula aygırınız yavrulamıştı ya hani. Öyle güzel, sülün gibi diri erkek tay idi, büyüleyici idi.” – A. Tahirov.

Bötēn Rosiyenē imēp yatuvçı, halık kanına sölēk kēbēk yabışkan Meskev Sērgaç mişerlerēn de üzēne gēl imsındırıp tora. “Tüm Rusya’yı sömüren, halkın kanına sülük gibi yapışan Moskova, Sirgaç Mişerlerini de durmadan kendine çekiyor.” – Azatlık.

tabanı pēşken meçē (pēsi) kēbēk (töslē) “tabanı yanmış kedi gibi” ; “aceleyle bir o yana, bir bu yana yürümek”

Ėşnēñ kaya taba barğanın añlağaç, elē sin tabanı pēşken meçē kēbēk bötērelērsēñ, tik ul çakta soñ bulır, dip yanadı ul Şahzamnovka. “İşin nereye doğru gittiğini anlayınca sen, tabanı yanmış kedi gibi dolanırsın fakat o zaman geç olur, diyerek tehdit etti o, Şahzamnov’u.” – F. Sadriyēv.

tartay kēbēk “yelve gibi” ; “çok zayıf, cılız gövdeli”

Şulay itēp, min saban bētērgençē tartay kēbēk arıqladım. “Böylece ben sabanı bitirinceye kadar yelve gibi zayıfladım.” – M. Gafuriy.

tayağ tıqqan (çıqqan) kırmışka oyası kēbēk (töslē, şikēllē) “çomak sokulmuş karınca yuvası gibi” ; “halk içinde telaşlanmak, rahatsız olmak; tartışma, huzursuzluk ve kavganın meydana gelmesi hakkında söylenen söz”

E ikē atnadan avıl tayağ tıqqan kırmışka oyasıday tuzğıy, kaynıy başladı. “Oysa iki hafta sonra köy halkı çomak sokulmuş karınca yuvası gibi öfkelenmeye, kaynamaya başladı.” – F. Zarif.

tegermeçke ëlekken tiyën këbëk “tekerleğe takılmış sincap gibi” ; “belaya batmış kişiler hakkında söylenen bir söz”

Tegermeçke ëlekken tiyën këbëk eylenesëñmë? Eylen, eylen. Üz tegermeçëñe üzëñ ëlektëñ! “Tekerleğe takılmış sincap gibi dönüp duruyor musun? Dön, dön. Kendi tekerleğine kendin takıldın!” – G. Eñmet.

tekerlëk yomırkası (kükeyë) këbëk “kız kuşu yumurtası gibi” ; “1. çilli; 2. alaca, karışık renkli”

Tekerlëk kükeyë töslë çup-çuvar bitlë, yıltır küzlë, tebenek këne buylı bër yomrı kız bëlen kinoda tanışıp, qarañgıda qulin kısıp utırdım. “Kız kuşu yumurtası gibi alaca bulaca yüzlü, çakmak çakmak gözlü, alçacık boylu şişman bir kızla sinemada tanışıp, karanlıkta elini sıkıp oturdum.”– Qazan Utları.

tıçqan avlağan meçë (pësi) këbëk (sıman) “fare yakalayan kedi gibi” ; “fark ettirmeden, dikkatlice”

Tıçqan avlağan pësi sıman küzetëp torır indë haman. “Fare yakalayan kedi gibi gözetleyip duruyor artık hep.” – R. Veliyëva.

tıçqanğa taşlanğan pësi këbëk “fareye saldıran kedi gibi” ; “çok hızlı, çabuk, çok düşünmeden”

Akılnnan şaşqan ana çırıldap kıçkırıp ciberdë, tıçqanğa taşlanğan pësi këbëk, bar köçëne qamıl arasına ırğıldı. “Aklını kaybetmiş ana var gücüyle bağırmaya başladı, fareye saldıran kedi gibi tüm gücüyle anız arasına hücum etti.” – N. Fettañ.

tıçqan koyrığı këbëk (sıman, töslë) “sıçan kuyruğu gibi” ; “çok ince, genellikle ince saç örgüsü hakkında söylenen söz”

Qayçandır arqan oçları këbëk salınıp torğan kalın qara tolımnarı hezër zur kömëş teñke tağılğan tıçqan koyrığı këbëk këne bulıp qalğan. “Bir zamanlar halat uçları gibi salınıp duran kalın siyah saç örgüsü, şimdi büyük gümüş para takılmış sıçan kuyruğuna dönmüş.” – R. Keramiy.

tutırğan tavıq këbëk (töslë) “tavuk dolması gibi” ; “etine dolgun, beyaz tenli kadınlar için söylenen bir söz”

Yanımda tutırğan tavıq këbëk hatınım, sav-selamet balalarım, öyëm, yaratqan eşëm. “Yanımda tavuk dolması gibi karım, sağlıklı evlatlarım, evim, sevdiğim işim.” – D. Saliñov.

umarta oyası (kırtı, küçə) kēbēk (töslē, şikēllē) “arı kovanı (arı, arı kovanı sürüsü) gibi” ; “çok büyük bir topluluğun düzenli ve devamlı olarak gürültü çıkarıp sağa sola hareket etmesi hakkında söylenen bir söz”

Hebir babayniñ elēgē süzlerēnnen soñ halıķ umarta küçē kēbēk göjliy başladı. “Hebir dedenin deminki sözlerinden sonra halk arı kovanı gibi uğuldamaya başladı.” – V. Nurullin.

ut borçası kēbēk (sıman) “ateş piresi gibi” ; “çok hareketli, kıvrak, atılgan kişiler hakkında söylenen söz”

Emma ut borçası sıman hareketçen, tiktormas. “Ama ateş piresi gibi çok hareketli, oynak.” – M. Emirhanov.

ügēz kēbēk (töslē, şikēllē) “öküz gibi” ; “1. şişman ve güçlü kimseler hakkında söylenen söz; 2. büyük ve güçlü (cansız nesnelere); 3. çok inatçı; dediği dedik; 4. çok fazla gayret etmek”

– *Ügēz kēbēk uğıluñ bar... Anı medresege yiberesēñ de, min monda et kōñēnde yōriym... – diy.* “– Öküz gibi oğlun var... Onu medreseye gönderiyorsun da ben burada zor bir hayat yaşıyorum, der.” – Ğ. İbrahimov.

Arkıluğa da, buyğa da kazılıp bētken kiñ meydan urtasında ikē ügēz kēbēk ikē buldozēr kara-karşı tora. “Enine boyuna kazılan geniş meydanın ortasında iki öküz gibi iki buldozer karşı karşıya duruyor.” – Ğ. Epselmov.

Yakupni ul «ügēz kēbēk kirē, üz süzlē, tar karşı» dip haraktērladı. “Yakup’u o, ‘öküz gibi inatçı, dediği dedik, dar bakış açısına sahip’ diye nitelendirdi.” – Kazan Utları.

Urtaķ faydağa ügēz kēbēk eşleyeçekmēñ. “Ortak fayda için öküz gibi çalışacağım.” – M. Galev.

yomırķası bar tavıķ kēbēk (eylene) “yumurtası olan tavuk gibi (dolanır)” ; “ne yapacağını bilmeden bir kenarda daima yürüyüp hareket etmek anlamında kullanılan söz”

Qoyaşniñ utlı tegermeçē Kiremet tavına taba tegeriy başlağaç, Bulat yomırķası bar tavıķ kēbēk yōriy başladı. “Güneşin ateşli tekerleği Kiremet Dağı’na doğru yuvarlanmaya başlayınca Bulat yumurtası olan tavuk gibi yürümeye başladı.” – V. Nuriyev.

yulbarıs kēbēk (töslē, şikēllē) “kaplan gibi” ; “1. kaplan gibi güçlü, çevik ve gözü kara kişiler için söylenen söz; 2. güçlü, cesur”

[Bars, Yulbarıs isēmnerē] İr bala yulbarıs kēbēk köçlē bulıp üssēñ digen tēlekten çığıp kuşılğan. “Bars ve Yulbarıs isimleri oğlan kaplan gibi güçlü olarak büyüsün diye bir dilekten ötürü koyulmuş” – R. Bēzertinov.

– *Yelə, ye, ye! – didə ul, Feleħke taba balasın yaqlap höcümge küçken ana yulbarıs şikəllə ırğılıp.* “– Haydi, haydi, haydi, dedi o, Feleh’e doğru yavrusunu korumak için hücum eden anne kaplan gibi fırlayarak.” – V. Nurullin.

sıman²

Tatarcada kalıcı benzetmeleri oluşturan edatlardan biri de *sıman* edatıdır. Bu edatın kökeninde Eski Türkçede benzerlik ifade eden +sıg/+sig eki olduğu düşünülmektedir (Ehmetyanov, 2015, s. 190 ; Li, 2022, s. 421). Biz *sıman* edatının Eski Türkçe +sIG benzetme eki ve yine benzerlik ifade eden +mAn ekinin birleşmesi sonucunda oluştuğunu düşünmekteyiz. Türkçe söz diziminde eklenme yönüne giren edatların ekleşmesi olağandır (bk. Öner, 2004a, s. 283-289). Ancak *sıman* edatında dil tarihi boyunca daha az rastladığımız bir olgu olan ekin edatlaşması söz konusudur. [krş. Eski Türkçede küçültme işlevli +kİnA eki, Tatarcada edatlaşarak kına/këne; ğına/gëne biçiminde sınırlandırma ve pekiştirme işleviyle yaşamaktadır (Alkaya, 2008, s. 47).]

kük

Tatarcada diyalekten yazı diline geçmiş olan *kük* benzetme edatının kökenini *këbëk* ile açıklamak mümkündür (Alkaya, 2022, s. 444). İlk aşamada *këbëk* edatındaki /b/ sesi dudak ünsüzü olmasından ötürü yanındaki /ë/ ünlüsünü yuvarlaklaştırmış olmalıdır: *kübëk*. Ardından /b/ süreklileşerek /v/ sesine dönmüştür: *küvëk*. Bu aşamadan sonra /v/ sesi ünlüleşmiş, orta hece ünlüsü /ë/ düşmüş ve nihayet edat *kük* biçimini almıştır: *këbëk* > **kübëk* > **küvëk* > *kük*.

perevezge ëlekken çëbëndey (kük) talpın- “örümcek ağına takılan sinek gibi çırpınmak” ; “çeşitli yollarla zor bir durumdan kurtulmaya çalışmak”

Zenitkalarınñ reħimsëz utı ürmeküç perevezëne ëlekken çëbën kük çebelengen samolyetka küçërëldë. “Uçaksavarın acımasız ateşi örümcek ağına takılan sinek gibi debelenen uçağa isabet etti.” – Kazan Utları.

ķader

Kökeni Arapçaya dayanan *ķader* edatı (Alkaya, 2022, s. 377) Tatarcada hem *ķader* biçiminde hem de addan ad yapma eki +lë (<+lig) ekinin katılımıyla *ķaderlë* biçiminde kullanılmaktadır (Öner, 2004b, s. 2242).

² *Sıman* edatının olduğu örnekler “*këbi ve këbëk*” başlığı altında zikredildiği için burada yer verilmemiştir.

buvra ƣader(lë) (hetlë) “buğra kadar” ; “iri gövdeli, semiz (inek ya da at)”

Könëne yëğërmë - yëğërmë biş litr söt bire torğan buvra hetlë sıyırım bar. “Bir gün içinde yirmi yirmi beş litre süt veren buğra kadar ineğim var.” – V. Nurullin.

kügerçën tëlë ƣader “güvercin dili kadar” ; “büyüklüğü, boyutu, ölçüsü çok küçük olan”

Üttë bër atna, üttë öç atna, --- emma añardan kügerçën tëlë ƣader de ƣat kiseğë kilmedë. “Geçti bir hafta, geçti üç hafta... Ama ondan güvercin dili kadar bile mektup parçası gelmedi.” – Ė. Ƙasıymov.

ƣırmıŝa küzë ƣader “karınca gözü kadar” ; “çok küçük”

Ƙırmıŝa küzë ƣader de ut yaqtısı ƣalmadı. “Karınca gözü kadar bile ateş ışığı kalmadı.” – N. İsenbet.

pësi uçı ƣader “kedi avucu kadar” ; “çok küçük alan hakkında söylenen söz”

Avstriyadegë krëstyannarnıñ cirlerë pësi uçı ƣader gëne: bër tayaƣ kukuruz, bër tayaƣ bereñgë. “Avusturya’daki köylülerin toprakları yalnızca kedi avucu kadar. Bir avuç yer mısır, bir avuç yer patates.” – A. Tahirov.

tavıƣ alaçığı (oyası) ƣader “tavuk kümesi kadar” ; “çok küçük ev, bina için söylenen söz”

Öç yıl ëlëk bu urında tavıƣ alaçığı ƣader biş-altı gına yort bulğan dip këm eytër! “Üç yıl önce bu yerde tavuk kümesi kadar yalnızca beş altı ev varmış diye kim söyler!” – S. Gabdulƣay.

tıçƣan küzë ƣader (këbëk, hetlë, ƣaƣlı) “fare gözü kadar” ; “çok küçük ya da ara sıra parlayan ışık için söylenen bir söz”

E terezede, malayƣay, tıçƣan küzë ƣader gëne ut yana. “Oysa pencerede, sevgili oğul, yalnızca fare gözü kadar ışık yanıyor.” – N. Fettaƣ.

+DAy

Tatarcada +day/+dey; +tay/+tey şeklinde görülen benzetme eki bir edatın ekleşmesiyle meydana geldiği için bu edatı “benzetme edatları” arasında değerlendirmeyi uygun gördük. Tatarcada benzetme işleviyle kullanılan +DAy eki Eski Türkçe *teg* edatının ekleşmesiyle meydana gelmiştir (Alkaya, 2022, s. 272). Söz sonundaki /g/ sesi sızıcılaşp /y/ sesine değişmiştir. Ek, sedasız seslerden sonra +tay/+tey, sedalı seslerden sonra

+day/+dey biçiminde seda ve damak uyumuna bağlı olarak eklenmektedir (Alkaya, 2022, s. 272).

ala qarğaday aldan kıçır- “saksağan gibi önceden ötmek” ; “olmadık işle ‘olacak’ diye veya ‘oldu’ diye önceden övünmek”

Sin de, Bikmulla abzy, ala qarğaday, aldan alay kıçırmaska kirek idě. “Sen de, Bikmulla ağabey, saksağan gibi önceden öyle ötmemeliydin.” – G. Beşirov.

baqa yotқан yılanday “kurbağa yutan yılan gibi” ; “açgözlülükten tek seferde çok yiyip şişmek”

Abzy kěşě, baqa yotқан yılan kěběk, қабарған қорсағın тотıp, аш бүлмесәннен уһıldап чықтї. “Okumuş kişi, kurbağa yutan yılan gibi, şişen karnını tutup, yemek odasından söylenerek çıktı.” – Söylem.

bilbil tökëregëdey saqla- “bülbül tükürüğü gibi korumak” ; “çok dikkat etmek, olabildiğince korumak”

Öyge ukol yasargа kile torған шефкет тутаşлары аны bilbil tökëregëdey, saqlap қına toralar. “Eve iğne yapmaya gelen hemşireler onu bülbül tükürüğü gibi koruyorlar.” – F. Yarullin.

kürkedey (kěběk, siman, şikëllë, күк) қабар- (қабарın-) “hindi gibi kabarmak” ; “acımasız olmak veya böbürlenmek, büyülenmek”

Ul, Ekremnëñ tël töbënde üzë oçën bik ük küñëllë bulmağan nerse yatuvın sizënëp, kürkedey қабарып kittë. “O, Ekrem’in dilinin altında kendisi için pek hoş olmayan bir şeyler olduğunu sezip birden hindi gibi kabardı.” – G. Möhemmetşin.

қоştay (kěběk) oç- “kuş gibi uçmak” ; “çabucak hareket etmek”

--- *atın eydedë de, қоş кěběk оçып, baya kilëp eyelengennernëñ қарşısına барып чықтї.* “...atını sürdürdü de kuş gibi uçup, az önce gelip geri dönenlerin karşısına çıktı.” – Ğ. İbrahimov.

қоş тëlëdey (қадер) “kuş dili kadar” ; “küçücük”

İy canımnıñ canı, ikë küzëmnëñ nuri, sinë bër күrërge zar ve intizar bulıp, bër қоş тëlëdey name yazdıм. “Ey canımın cananı, iki gözümün nuru! Seni bir kez görmek için bitap düşmüş hâlde bir kuş dili kadar mektup yazdım.” – Ğ. İşhakiy.

qoyrıǵı pęşken meçdey (töslë, këbëk, şikëllë) “kuyruǵu yanmış kedi gibi” ; “ne yapacağını bilmeden aceleyle oradan oraya koşmak, nereye gideceğini bilmemek”

Mödiyr, qoyrıǵı pęşken meçë këbëk, bërniçe qabat alar yanınnan ütëp kittë. “Müdür, kuyruǵu yanmış kedi gibi birkaç kez onların yanından geçip gitti.” – A. Aliş.

söyek kürgen ëttey “kemik görmüş köpek gibi” ; “aceleyle, sabırsızlıkla”

Tëǵë tütiy de söyek kürgen ëttey, kërlër arasınnan Möbarekke ürëlëp-ürëlëp qaradı. “Şu teyze de kemik görmüş köpek gibi çamaşırların arasından Möbarek’e, başını uzatıp uzatıp baktı.” – Qazan Utları.

talpanday qadal- “kene gibi yapışmak” ; “1. herhangi bir şeye açgözlülükle yapışmak; 2. herhangi birisine bağlanmak, musallat olmak”

Sabir Zeytüne tütiyge talpanday qadaldı. “Sabir Zeytüne teyzeye kene gibi yapıştı.” – R. Batulla.

taviys qanatıday “tavus kanadı gibi” ; “çeşitli renkleri olan, alacalı; karışık, parlak renkli”

Gönah şomlıǵıdır indë, tëǵë yëǵët bëlen oçraşuvǵa Megfiyenëñ taviys qanatıday törlë töslër bëlen balqıp torǵan külmegën kiyëp çıǵasım kildë. “Aksilik bu ya, o delikanlı ile buluşmaya Megfiye’nin tavus kanadı gibi çeşitli renkler ile parlayıp duran elbisesini giyip gitmek istedim.” – F. Battal.

tıçqan küzetken (saqlanǵan) meçdey “fare kollayan kedi gibi” ; “çok dikkatle, gözünü almadan, gözden kaybetmeden; hiç ses çıkarmadan, sessizce”

Tıçqan küzetken meçdey, Foat artınnan gël küzetëp këne yördë. “Fare kollayan kedi gibi, Foat sürekli arkasına baka baka yürüdü.” – F. Yarullin.

Bunların yanı sıra; Tatarca son çekim edatlarında +II ekli morfoloji (*çaklı, töslë, hetlë, şikëllë* vb.) de dikkat çekmektedir: Öner “Türkçede -IIG > -II Ekli Niteleme Sözlerinin Edatlaşması” başlıklı makalesinde genel Türkçede +IIG > +II eki taşıyan edatlara dikkat çekmiş, söz diziminde sıfat veya zarf olarak kullanılan sözlerin anlam ve şekil bakımından donuklaşarak edatlaştığını göstermiştir (bk. Öner, 2004b, s. 2239-2251).

çaklı

Benzetme işlevli *çaklı* edatı, *çak* “tam, aynı” anlamlı sözcüğe isimden isim yapma eki +II’nin eklenmesiyle oluşmuştur (Öner, 2004b, s. 2241).

çabaq çaklı “çamça balığı kadar” ; “çok az, çok küçük”

Çabaq çaklı ğına soñğı ömēt / Bergelenēp yata küldevēkte. “Yalnızca çamça balığı kadar son ümit, / Çırpınıp duruyor gölcükte.” – Kızan Utları.

çıpçık borını çaklı (hetlë) “serçe burnu kadar” ; “çok az; tamamen yok”

Bēz dönyanıñ tözēlēşēn, ğalemnē, anıñ zakonnarın bik te az, çıpçık borını çaklı ğına bēlebēz iken elē. “Biz dünyanın yapısını, âlemi, onun yasalarını çok az, serçe burnu kadar biliyoruz ancak.” – R. Feyzov.

hetlë

Kökeni Arapça *haft* “çizgi” sözcüğüne dayanan +II ekli *hatlı* edatının ünlüleri Tatarcada ön damaksillaşma sonucunda *hetlë* biçimini almıştır (Öner, 2004b, s. 2248).

ügēz küzë hetlë “öküz gözü kadar” ; “çok küçük”

---tüş kēsesēnnen ügēz küzë kader ğēne belekey közgēsēn çığarıp, kaş-küzēn tözetērge totına. “...göğüs cebinden sadece öküz gözü kadar küçük aynasını çıkarıp kaşını gözünü düzeltmeye başladı.” – R. Mullanurova.

şikëllë

Benzerlik ifade eden *şekilli* edatı Arapça *şekl* “biçim, kılık” sözüne isimden isim yapma eki +II'nın eklenmesiyle oluşmuştur (Alkaya, 2022, s. 555 ; Li, 2022, s. 453 ; Öner, 2004b, s. 2244). Bu edat, ilk hecede /e/ > /i/ ünlü daralması ve Tatarcanın karakteristik bir ses değişimi olan /i/ > /ë/ ünlü genişlemesi sonucunda *şikëllë* biçimini almıştır.

eteç şikëllë sikërēp kun- “horoz gibi zıplayıp konmak” ; “saldırmak, atılmak, söz söylemesine izin vermemek”

Nige eteç şikëllë sikërēp kunarğa ğına torasıñ elē sin? “Niye horoz gibi zıplayıp konayım diye durursun şimdi sen?” – F. Şefiullin.

ēt bēlen meçë kēbēk (şikëllë) “köpek ile kedi gibi” ; “(birisıyla) düşmanmışçasına sürekli kavga ederek yaşamak”

Bērge-bērge kēşē arasına da çıkkanıbiz yuk. Yeşiybēz şunda ēt bēlen meçë şikëllë. “Hep birlikte insanlar arasına bile çıktığımız yok. Yaşyoruz burada köpek ile kedi gibi.” – E. Safiullin.

karçığadan kalğan tavıq şikällë “atmacadan kalan, saldırıya uğramış tavuk gibi” ; “yırtık pırtık, pasaklı”

Baqçalarıñ kübësən bomba, snaryad, mina harap itöp bëtergen. Karçığadan kalğan tavıq şikällë yolqınıp, yaralanıp bëtken almağaçlarını kızğanıp, Ğayaz baqça eşçende bik ozaq yördë. “Bahçelerin çoğunu bomba, mermi ve mayın harap etmiş. Atmacanın saldırısına uğramış tavuk gibi debelenip, yaralanıp, mahvolan elma ağaçlarına acıyıp Ğayaz bahçede uzunca yürüdü.” – İ. Ğaziy

kotırğan ët këbëk (şikällë) “kudurmuş köpek gibi” ; “öfkeden kudurmak”

Kotırğan ët şikällë anda doşman. “Kudurmuş köpek gibi orada düşman.” – B. Reşmet.

pësi këbëk (şikällë) “kedi gibi” ; “çok sakın; ses çıkarmadan”

Min, sërñë birmeske tırışıp, pěsi şikällë gëne tuñlap utıram. “Ben sırrı belli etmemeye çalışarak sadece kedi gibi sessiz sessiz oturuyorum.” – A. Şamov.

yokısı sanduğaç yokısı şikällë “uykusu bülbül uykusu gibi” ; “uykusu hafif, çabuk uyanan, kısa süreli uyuyan kişiler için söylenen söz”

Soñğı yıllarda yokım da sanduğaç yokısı şikällë kışka. “Son yıllarda uykum da kuş uykusu gibi kısa.” – Ğazan Utları.

töslë

Son çekim edatları arasında yer alan *tüslü* Eski Türkçe *tüs* “tüy, renk” sözcüğüne +II ekinin getirilmesiyle oluşmuştur (Alkaya, 2022, s. 610 ; Li, 2022, s. 520 ; Öner, 2004b, s. 2245). Benzerlik bildiren bu edatın Kazan Tatarcasında aldığı biçim *töslë*dir. İlk hecede meydana gelen düzenli ses değişimi /ü/ > /ö/ ile *tüs* sözcüğü *tös* biçimini almış, bünyesinde taşıdığı addan ad yapan -lü eki ise Tatarcada ikinci hecede yuvarlak ünlü bulunmamasından ötürü düzleşmiştir.

it urlağan meçë (pësi) töslë “et çalan kedi gibi” ; “günah işleyen veya işlemeye niyetlenen kişilerin içten olmayan davranışı hakkında söylenen bir söz”

[Heyrulla] İt urlağan pěsi töslë, yak-yağına yalt-yolt karanıp: «E komandir üzë niçëgrek soñ? » – didë. “Heyrulla et çalan kedi gibi etrafına korkulu gözlerle bakıp: – Peki ya kumandan kendi nasıl ki, dedi.” – K. Tinçurin.

kërpë sırtı töslë “kirpi sırtı gibi” ; “her tarafı pürüzsüz olan, dikenli”

Kërpě sırtı töslě trpayıp torğan saqalın bërvaqıtta da elif ozınlıgınnan kışkırtmıy da, ozatmıy da. “Kirpi sırtı gibi dikleşen sakalını hiçbir zaman elif uzunluğundan kısaltmıyor da uzatmıyor da.” – K. Tinçurin.

SONUÇ

TTAS’de madde içi olmuş toplam 92 hayvanlar konulu kalıcı benzetme tespit edilmiştir. Makalenin sınırlılığı göz önünde tutularak burada yalnızca cümle içerisinde tanımlayabildiğimiz 70 kalıcı benzetmeye yer verilmiştir. Söz konusu kalıcı benzetmelerin 56’sı [isim (hayvan adı) + benzetme edatı], 14’ü [isim (hayvan adı) + benzetme edatı + eylem] biçimindedir. Kalıcı benzetmeleri oluşturan edat gruplarının isim unsurunun kelime grubu olduğu 47 madde içi saptanmıştır. Kelime gruplarının sayısal dağılımına bakıldığında isim kısmı sıfat tamlaması olan 27, belirsiz isim tamlaması olan 19 ve bağlama grubu olan 1 kullanım tespit edilmiştir. Sıfat tamlamalarının tamlayan kısmı partisip (sıfat-fiil) grubu olan 19, aitlik grubu olan 4 kalıcı benzetmeye rastlanmıştır. Makalede yer alan bazı kalıcı benzetmelerde benzetme edatlarının çeşitlilik gösterdiği görülmektedir. Ancak belirli bir edatla yapılan benzetmelerde edatların sayısal dağılımı şu şekildedir: *këbëk* 22, *-DAy* 7, *qader* 4, *şikëllě* 3, *töslě* 2, , *hetlě* ve *çaklı* 1.

Çalışmamızda yer verdiğimiz hayvanlar temalı madde içlerinde kuşlarla ilgili 19, böceklerle ilgili 11, kediyle ilgili 11, köpekle ilgili 5, at, balık, horoz, kirpi, öküz, sıçan ve sincapla ilgili 2; buğra, hindi, inek, kaplan, kurt, tavşan, teke ve yılan ile ilgili 1 kalıcı benzetme tespit edilmiştir. 70 kalıcı benzetme arasında en çok karşılaştığımız anlam 9 ile “küçük”tür. Tatar söz varlığındaki kalıcı benzetmelerin 24’ünün canlı veya cansız varlıkların dış görünüş özelliğini, 47’sinin ise bir insanın davranış veya duygu özelliğini ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir.

Deyimlerin bir toplumun düşünce yapısına dair ipuçları verdiğini yukarıda dile getirmiştik. Yaptığımız taramalar sonucunda elde ettiğimiz örnekler üzerinden hayvanların Tatarların dünyasında önemli bir yer tuttuğunu göstermek istedik. Hayvanlar gerek dış görünüş özellikleriyle gerek davranışlarıyla Tatarların zihninde izlenimler bırakmıştır. Bu izlenimlerden doğan benzetmelerin bir kısmı dile yerleşmiştir. Sunduğumuz tanık cümlelerden hareketle Tatar kültüründe hayvanların ne şekilde algılandığını ve nelerle ilişkilendirildiğini ortaya koymaya çalıştık.

KISALTMALAR VE İŞARETLER

ET Eski Türkçe

İng. İngilizce

krş. Karşılaştırınız

Osm. Osmanlıca

TS Türkçe Sözlük

TTAS Tatar Tələññ Añlatmalı Süzləğě

vd. ve diğeri

> Bir biçimden başka bir biçime gidişi gösterir.

< Bir biçimin başka bir biçimden gelişini gösterir.

* Varsayımsal biçime işaret eder.

// Fonemlerin gösterilmesinde kullanılır.

+ Adların önünde kullanılır.

- Fiil kökünü gösterir.

/ Bir biçim biriminin farklı sesçil biçimlerini ayırır.

KAYNAKÇA

- Aksan, D. (1999). *Anlambilim: anlambilim konuları ve Türkçenin anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Alkaya, E. (2008). Eski Türkçe -qına ekinin Türk lehçelerinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarındaki kullanımı üzerine. *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 3(4), 43-72.
- Alkaya, E. (2022). *Kuzey Grubu Türk lehçelerinde edatlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Altuntaş, A. F. (2017). *Türkiye Türkçesinde gibi edatıyla kurulan kalıp sözler deyimler*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu.
- Dilçin, C. (1983). *Örneklerle Türk şiir bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Ehmetyanov, R. G. (2015). *Tatar tələññ etimologik süzləğě*. II Tom, Kazan: Meğarif-Vağıt Neşriyatı.
- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2020). *Kâşgarlı Mahmud Divânu Lugâti t-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Gökçe, F. (2013). *Gramerleşme teorisi ve Türkçe fiil birleşmeleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1971). *Türk dilinde edatlar*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Hanks, P. (2005). Similes and sets: The English preposition “like”. *Languages and Linguistics: Festschrift for Professor Fr. Cermak*. Prague: Charles University.
- İmer, K., Kocaman, A., Özsoy, A. Sumru. (2011). *Dilbilim sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Kalkan, N. (2022). Başkurt Türkçesi sözlüklerinde ‘gibi’ anlamındaki edatlarla kurulan benzetmeli anlatımlar. *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*. 4(2), 237-272.
- Karaağaç, G. (2009). Edat üzerine düşünceler. *Gazi Türkiyat* 1(5) 157-169.
- Karaağaç, G. (2017). *Türkçenin söz dizimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karaağaç, G. (2022). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Li, Y. S. (2022). *Türk dillerinde son takılar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öner, M. (2004a). Türkçe söz diziminde eklenme yönündeki yapılar üzerine. *Zeynep Korkmaz armağanı* (ss. 283-289). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öner, M. (2004b). Türkçede -IIG > -II ekli niteleme sözlerinin edatlaşması. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı bildirileri I-II* (ss. 2239-2251). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öner, M. (2013). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öner, M. (2015). *Kazan Tatar Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öner, M. (2019). Tatar sözlük yazarlığı ve Tatarca söz varlığı. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. (48), 157-180.
- Pilten Ufuk, Ş. (2015). Dil bilimsel açıdan benzetme ve Sait Faik Abasıyanık’ın hikâyelerindeki görünümleri. *Türk Dili Dergisi*. Kasım-Aralık (767-768), 318-342.
- Pilten Ufuk, Ş. (2016). Çağdaş Türk edebiyatında yeni bir benzetme kategorisi: ritmik benzetmeler. *Türkbilig*, (31), 171-188.
- Sev, İ. G. (2012). Türkiye Türkçesinde ‘gibi’ edatıyla kurulan benzetmeli anlatımlar. *Turkish Studies*. 499-512.
- Smith, K. A. (2011). Grammaticalization. *Language and Linguistics Compass* 5(6), 367-380.
- Tatar tëlñeñ añlatmalı süzlëğë I-VI Tom* (2015-2021). Kazan: Tatarstan Respublikası Fenner Akademiyasë Galimcan İbrahimov isemñdegë Tël, Edebiyat hem Sengät İnstitutı.
- Toparlı R., Vural, H., Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkçe sözlük (2023). 12. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Genel Ağ Kaynakları (Taranan Örnekler)

Казан Утлары (kazanutlary.ru) (Erişim tarihi: 10/07/2024).

PKTY: *Pismenniy korpus tatarskogo yazıka / Tatar tēlēññ yazma korpusı*. <https://search.corpus.tatar/> *Pismenniy korpus tatarskogo yazıka* (Erişim tarihi: 18/10/2024).

Сөембикә (syuyumbike.ru) (Erişim tarihi: 15/07/2024).

Татарский национальный корпус «Туган тел» (tugantel.tatar) (Erişim tarihi: 15/07/2024).

ANIMALS IN FIXED SIMILES IN TATAR LEXICON

ABSTRACT

Simile, one of the fields of study of semantics, is generally defined as taking advantage of the feature of another entity or object while expressing an entity or object. Literary scholars and linguists have made various classifications of similes, also known as *teşbih* and *benzeti* in Turkish. One of the most striking similes among these classifications is fixed similes. Fixed similes are analogies that do not differ from person to person in language use, express the same meaning for everyone as a whole, belong to all language speakers, and are acquired through the process of learning the native language. These analogies are of great importance in terms of showing what is associated with what in a language and how society perceives that being or object. As a result of the research we conducted within the scope of Turkish Turcology, it was determined that metaphors were largely handled by literary scholars. It has been noticed that there are very few studies on fixed similes in contemporary Turkish written languages, and there is no study on Kazan Tatar, which is the subject of this article. Based on this deficiency, this article aims to identify the similes that exist in the Tatars' knowledge. It is possible to find fixed similes in dictionaries that form the memory of a nation.

It is seen that there are many fixed similes in Kazan Tatar, which has a deep-rooted written language tradition among contemporary Turkish written languages and is one of the most advanced in terms of lexical possibilities. Most of fixed similes in Tatar vocabulary are based on natural elements. Among the natural elements in question, animals have a special place in human life. We wanted to limit this study to similes about animals. Based on *Tatar Têlênêñ Añlatmalı Süzlêğê* (2015-2021) prepared by Fuat Ganiyev, a scan on the preposition of simile was conducted. As a result of these scans; analogical expressions about animals such as horse, cat, dog, bird, cow, fish, chicken, rooster, hedgehog, rabbit, ox, and ants, which are lexical entry in the dictionary, have been identified. It is aimed to show the use of fixed similes in Tatar syntax by giving sample sentences for each simile selected from the items identified here. In this way, it will be possible to determine what characteristics animals have in Tatar culture, how people perceive them, and what they associate with them.

Keywords: Fixed simile, prepositions of simile, animals, lexicon, Kazan Tatar.